

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου *Η ανάδυση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης. Ιστορίες - Πρόσωπα - Τοπία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2014

Νίκος Παπαμίκος¹

Η Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου και το έργο της είναι πολύ γνωστά, όπως εξίσου γνωστές είναι και οι δημόσιες παρεμβάσεις της σε κρίσιμα ζητήματα της πόλης. Αντί λοιπόν εκτεταμένων αναφορών, θα τονίσω απλώς ότι οι μελέτες της γύρω από την πολεοδομική ιστορία της σύγχρονης Θεσσαλονίκης άνοιξαν ένα νέο πεδίο ιστορικής έρευνας. Το πρώτο βιβλίο της, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, αποτέλεσε το έναυσμα για νέες προσεγγίσεις της ιστορία της πόλης. Με το δεύτερο βιβλίο, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Θεσσαλονίκη και βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος του 19ου αιώνα*, το ερευνητικό αντικείμενο διευρύνεται χωρικά και θεματικά.

Στο τρίτο, πρόσφατο, βιβλίο *Η ανάδυση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης. Ιστορίες - Πρόσωπα - Τοπία* περιλαμβάνονται εργασίες των τελευταίων 15 χρόνων συγκεντρωμένες σε ένα τόμο. Χάρη σε αυτή τη συγκέντρωση μας δίνεται η ευκαιρία να έχουμε ένα ενιαίο, ολοκληρωμένο έργο, με το οποίο βλέπει κανείς γιατί η δημιουργία μιας μητρόπολης, η «κατασκευή» μιας σύγχρονης πόλης, είναι πρώτα απ' όλα προϊόν κοινωνικών διεργασιών που συμβαίνουν σε ένα ευρύτερο ιστορικό περιβάλλον. Ο εύστοχος τίτλος του: *Η ανάδυση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης*, σε καμιά περίπτωση δεν παραπέμπει στην εικόνα μιας πόλης

που αναδύεται από τη θάλασσα, σαν άλλη Αφροδίτη, σαν να ήταν κρυμμένη στον πυθμένα του Θερμαϊκού. Αν η πόλη αναδύθηκε από κάπου, αυτή είναι η χύτρα της Ιστορίας, όπου ποικίλα υλικά, ριγμένα από πολλές πλευρές και από πολλούς, ανακατεύτηκαν από το δυνατό χέρι του χρόνου.

Η πόλη είναι το αποτέλεσμα σύνθεσης πολλών και πολλές φορές αντιφατικών δυνάμεων: γεωγραφία, οικονομία, εσκεμμένες παρεμβάσεις, τυχαία γεγονότα, καταστροφές, προωθητικές πρωτοβουλίες και αδράνειες, ιδιωτικά συμφέροντα, δημόσιες πολιτικές, οράματα πολεοδόμων, πρακτικές επαγγελματιών μηχανικών, διεθνή συμβάντα, εθνικές επιδιώξεις. Δυνάμεις που, χωρίς να συγκλίνουν σε ένα συγκεκριμένο σχέδιο, συντελούν ωστόσο ώστε μια εσωτερική δυναμική να διαμορφώσει το χωρικό αποκρυστάλλωμα. Και αν αυτό ισχύει γενικά, στη Θεσσαλονίκη του μακρού εικοστού αιώνα εμφανίστηκε με ιδιαίτερη ένταση. Γιατί η πόλη βρέθηκε πολλές φορές στην ιστορία της μπλεγμένη στη δίνη ισχυρών ρευμάτων που ελάχιστα ή και καθόλου μπορούσε να επηρεάσει: Οθωμανικοί εκσυγχρονισμοί, εθνικισμοί, παγκόσμιοι πόλεμοι, εκριζώσεις πληθυσμών, Ολοκαύτωμα, ψυχρός πόλεμος, νέα ευρωπαϊκή συνθήκη και τώρα η κρίση. Και όμως, όλα αυτά τα γεγονότα έδωσαν τελικά μια ιδιαίτερη

1. Πολεοδόμος - χωροτάκτης.
nikosparamichos@gmail.com

τοπική μορφή καθώς διαπλέχθηκαν με ήδη υφιστάμενες καταστάσεις, κοινωνικές σχέσεις, αντιλήψεις, προσμονές και σχέδια.

Συνεπώς σε αυτή την ερμηνευτική οπτική, η Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου δεν επιχειρεί μια γραμμική αφήγηση της μεταμόρφωσης μιας οθωμανικής πόλης σε σύγχρονη μητρόπολη. Μας προτείνει μια καλειδοσκοπική θέαση αυτής της μετάβασης μέσα από την ανάδειξη εμμονών και υπερβάσεων, συνεχειών και τομών, ρουτίνας και καθοριστικών στιγμών, καθημερινών ανθρώπων και πρωταγωνιστών, συναισθήσεων και αντιθέσεων, ιδεολογίας και πραγματισμού. Η εστίαση του βιβλίου σε χαρακτηριστικές στιγμές της μετάλλαξης μιας σημαντικής οθωμανικής πόλης σε μια σύγχρονη (και ελληνική) πόλη, τη Θεσσαλονίκη, αναδεικνύει τις αμφίδρομες σχέσεις μεταξύ των χωρικών αποκρυσταλλώσεων και των κοινωνικών σχέσεων. Αυτό είναι το μάθημα από την μακροχρόνια ερευνητική δουλειά της συγγραφέα, που ξεδιπλώνεται πειστικά και γλαφυρά στο νέο της βιβλίο.

Τα τεκμήρια που η συγγραφέας φέρνει στο φως επιτρέπουν να δούμε μέσα από ποιους δρόμους οι κοινότητες των χριστιανών, των Εβραίων και των μουσουλμάνων υπήρξαν οι ίδιες φορείς εκσυγχρονισμού του αστικού χώρου ανταποκρινόμενες στις απαιτήσεις των νέων καιρών. Πώς οι κοινότητες επιχείρησαν να διαφυλάξουν τη συνοχή τους με νέους τρόπους: χτίζοντας σύγχρονα εκπαιδευτήρια, οικοδομώντας εκκλησίες, συστήνοντας συλλόγους, οριοθετώντας νεκροταφεία. Σε ποιες συνθήκες κοινωνικά στρώματα, θρησκευτικές και εθνοτικές ομάδες μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν σε νέες θέσεις, είτε βίαια, είτε ωθούμενες από τις δυνάμεις της αγοράς. Πόσο καθοριστικοί υπήρξαν για τη διαμόρφωση της νέας πόλης οι έντονοι ανταγωνισμοί γύρω από την κατοχή της αστικής γης και τις χρήσεις της, ή οι διαμάχες για

την ιδιοποίηση και τη διαχείριση των αστικών προσόδων που ήταν πάντα επίδικα ζητήματα. Αυτή η πολύπλευρη θεώρηση της ιστορίας της πόλης δεν θα μπορούσε παρά να συμπληρώνεται με ιδιαίτερη αναφορά στο σχεδιασμό της σύγχρονης πόλης, στα ιδεολογικά ρεύματα από τα οποία επηρεάστηκε και τα σχεδιαστικά πρότυπα που ακολουθήθηκαν. Και, τελικά, πως όλα αυτά συναρτήθηκαν με μείζονα ζητήματα κρατικής πολιτικής, όπως ο οθωμανικός εξευρωπαϊσμός και, κυρίως, ο εξελληνισμός της πόλης και ο νέος της ρόλος στο πλαίσιο του επεκτεινόμενου εθνικού κράτους.

Θα σχολιάσω τρία κυρίως θέματα που αναδεικνύονται από αυτή την πολυπρισματική ανάγνωση του παρελθόντος της Θεσσαλονίκης και αφορούν τη διαμόρφωση βασικών μεγεθών πολεοδομικής συγκρότησης: την αστική επέκταση, το χαρακτήρα των πολεοδομικών παρεμβάσεων και τους πρωταγωνιστές τους και τέλος, τα οράματα για το μέλλον της πόλης που ενέπνευσαν τους εκάστοτε πολεοδομικούς σχεδιασμούς.

Οι αστικές επεκτάσεις ξεκίνησαν στη Θεσσαλονίκη, όπως και σε άλλες οθωμανικές πόλεις, στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Ειδικότερο πρόβλημα αποτέλεσαν οι περιτειχισμένες πόλεις, όπου έπρεπε να παρακολουθηθεί η αστική δυναμική που ωθούσε στην υπέρβαση της άχρηστης πλέον ασφάλειας του περιτειχίσματος. Το Οθωμανικό Κράτος δεν άφησε τις πόλεις στην τύχη τους. Αντίθετα πήρε μέτρα που συνδέονταν με τις πολιτικές «εξευρωπαϊσμού» της Αυτοκρατορίας. Έτσι, εγκαταλείφθηκε η υφιστάμενη τότε πολιτική του αυστηρού περιορισμού στις επεκτάσεις των παράκτιων πόλεων και η Θεσσαλονίκη, όπως ωριότερα ο Βόλος και η Καβάλα, επεκτάθηκαν σε νέα εδάφη, με ένα θεσμικό πλαίσιο που άρχισε να διαμορφώνεται ήδη από το 1864.

Στα σχετικά κεφάλαια, παράλληλα με τις τεχνικές διαδικασίες των επεκτάσεων, εντοπίζονται και ευρύτερες συνέπειες τους. Συνέπειες με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αφορούν την παραδοσιακή κοινοτική δομή της πόλης και τα ποικίλα συμφέροντα που επενδύονται στη γη. Ένα απόσπασμα από το βιβλίο είναι χαρακτηριστικό:

«Παρακολουθώντας τις διαδρομές των μεταβιβάσεων σε τρία μόνο οικοπέδα που για μια επταετία ανήκουν στον έγκριτο μουσουλμάνο και βουλευτή Θεσσαλονίκης Ραχμί Εβρενοζαντέ μπέη, ο ερευνητής βλέπει να παρελαύνουν μπροστά του ο σύνθετος, πολύπλοκος κόσμος της Θεσσαλονίκης και οι επενδυτικές του κινήσεις στο γύρισμα του εικοστού αιώνα. Εμπλέκονται πολυμήχανοι ευρωπαίοι, όπως ο Πωλ Νταρμπλαί, οι Κάρολος Ποσεδών και Ευγένιος Δεμποσιάν, ο Ζορζ Αλλαρδέ, χριστιανοί καμποτζηδιανοί κτηματίες, αγρότες και αριστοκράτες μουσουλμάνοι, εκπρόσωποι νεωτερικών αστικών στρωμάτων, (μηχανικοί, διανοούμενοι, οινοποιοί), συνεταιρισμένοι μικρομεσαίοι και πρόσφυγες και οι πάντα κοριάρχοι του παιχνιδιού Αλλατίνη».

Και μόνο αυτό το απόσπασμα είναι αποκαλυπτικό των δραστικών συνεπειών μιας μεμονωμένης πράξης αστικής επέκτασης στις κατεστημένες κοινωνικές σχέσεις της πόλης. Πόσο γοργά αναδύονται νέα κοινωνικά υποκείμενα και πως εκ των πραγμάτων υπερβαίνεται το κοινοτικό πλαίσιο. Η επένδυση στη γη, ο σκληρός πυρήνας του καπιταλισμού, επαναποθετείται στον πυρήνα των διεθνοτικών σχέσεων.

Το δεύτερο σημείο στο οποίο θα αναφερθώ είναι ο χαρακτήρας των πολεοδομικών παρεμβάσεων και το εύρος των συνεπειών τους. Στην κοινή αντίληψη η πολεοδομία εκλαμβάνεται συνήθως ως μια τεχνική/«ορθολογική» αντιμετώπιση «ορατών» δυσλειτουργιών στον αστικό χώρο, όπως προβλήματα κυκλοφορίας, ελλείψεις κοινοχρήστων χώρων, κακή δημόσια αισθη-

τική. Για τους πιο ειδικούς όμως, η πολεοδομική θεωρία και πρακτική έρχεται πάντα αντιμέτωπη με υπόγειες και αφανείς διεργασίες που έχουν πολύ σοβαρές επιπτώσεις στην αστική ζωή. Για κατανοηθούν αυτές οι διεργασίες απαιτούνται ωστόσο σύνθετες προσεγγίσεις που να κινούνται στο κοινό έδαφος της αστικής κοινωνιολογίας, της αστικής ανθρωπολογίας αλλά και της τεχνολογίας.

Η Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου αναδεικνύει πειστικά τα ερμηνευτικά οφέλη μιας τέτοιας επιστημολογικής σύζευξης στο κεφάλαιο «Οι εβραϊκές συνοικίες στη Θεσσαλονίκη, 1870 - 1920. Χωροθετικές επιλογές σε έναν μεταβαλλόμενο αστικό χώρο». Το κεφάλαιο αυτό είναι μια ουσιαστική συμβολή για την κατανόηση των μεταβολών της χωρικής διάρθρωσης της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια μιας περιόδου-καμπής στην εξέλιξη της πόλης. Κρίσιμα ερωτήματα τίθενται και εξετάζονται για πλευρές αυτής της εξέλιξης, όπως, για παράδειγμα, ποιες υπήρξαν οι διαδικασίες αναχωροθέτησης των πληθυσμιακών ομάδων; Πόσο βάρυναν τα οικονομικά κριτήρια στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης; Η κεντρόφυγη τοποθέτηση των χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων στα όρια του αστικού σχηματισμού έγινε αυθόρμητα και τυχαία ή υπάκουε σε κάποια «καθοδήγηση»; Τα στοιχεία που προσκομίζονται δείχνουν ότι οι μετοικήσεις, ωθούμενες από γενικότερες αλλαγές στις αξίες γης, δεν ήταν αφημένες εντελώς στις δυνάμεις της αγοράς: «... εκθέσεις, αναφορές και ποικίλα στοιχεία καταγράφουν την δραστηριοποίηση της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης». Η συγγραφέας, εντυφώνοντας στα αρχεία της Διεθνούς Ισραηλιτικής Ένωσης στο Παρίσι, διαπιστώνει ότι την Κοινότητα ενδιαφέρει ο προγραμματισμός, η κατασκευή και η διαχείριση συγκροτημάτων κατοικίας για τα φτωχά στρώματα των Εβραίων της πόλης, συνέπεια μιας έκδηλης αγωνίας για την

κατάσταση της κατοίκησης, για τη δημόσια υγεία και τη δημόσια ηθική, την πορνεία και τον αλκοολισμό ιδιαίτερα. Στάση, που δείχνει συγχρόνως τις εμφανείς επιρροές προβληματισμών που απασχολούν την Ευρώπη.

Αν η νέα κατανομή των πληθυσμιακών ομάδων συνδέεται με τη μετάβαση της Θεσσαλονίκης στη σύγχρονη εποχή, σε αυτή τη διαδικασία οι κοινότητες, μαζί με το κράτος και τους Ευρωπαίους και ντόπιους επενδυτές, είναι ισότιμοι φορείς του εκσυγχρονισμού. Η ιστορία των εβραϊκών συνοικιών, όπως μας την αφηγείται η συγγραφέας, δείχνει πώς η εκσυγχρονιστική διαδικασία μπορεί μεν να κλονίζει τις παραδοσιακές κοινότητες, συμβάλλει όμως εξίσου στην αναπαραγωγή των κοινοτικών δεσμών σε νέες βάσεις. Αποτελεί δηλαδή μια διαδικασία εκ των πραγμάτων αντίρροπη, εγγενώς αντιφατική και, επομένως, ανοιχτή.

Ο εκδυτικισμός της Θεσσαλονίκης, πόλης με έντονα «παραδοσιακή» οθωμανική χωρική δομή, απασχολεί έντονα και την οθωμανική διοίκηση, όπως φαίνεται σε διάφορα σημεία του βιβλίου. Είναι όμως στο πλαίσιο του ελληνικού εθνικού κράτους που κρίνεται απολύτως αναγκαίος. Οι απαντήσεις που δόθηκαν μετά το 1912 σε μια σειρά από κρίσιμα ερωτήματα παρουσιάζονται και συζητούνται διεισδυτικά: ποια μορφή θα έπρεπε να πάρει η πόλη; Ποιοι θα ήταν οι αναγκαίοι εκσυγχρονισμοί; Ποια ευρωπαϊκά πρότυπα θα ακολουθηθούν; Θα επαρκούσε η επιλογή προτύπων της «εξωραϊστικής» πολεοδομίας του 18ου αιώνα, όπως πρότεινε ο Αριστοτέλης Ζάχος; Πώς θα αντιμετωπιζόνταν τα προβλήματα εφαρμογής τέτοιων ριζικών απόψεων σε μια πολυεθνική πόλη με ρευστή ακόμη την ελληνική κυριαρχία; Είναι ενδιαφέρον να δει κανείς πόσο πρόωμη είναι η μέριμνα του ελληνικού κράτους για τον εκδυτικισμό του χώρου της οθωμανικής πόλης, πόσο νωρίς συζητούνται ο εξωραϊσμός της, η σύσταση

αρχαιολογικού μουσείου, η συντήρηση των βυζαντινών εκκλησιών, η ίδρυση ωδείου και η οικοδόμηση δημαρχιακού μεγάρου. Πρωτοβουλίες που δείχνουν ότι το ελληνικό κράτος αναζητά νομιμοποίηση όχι μόνο ως δύναμη «απελευθέρωσης» αλύτρωτων πληθυσμών, αλλά και ως μείζον φορέας εκπολιτισμού στον χώρο των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου. Ως από μηχανής θεός, η πυρκαγιά του 1917 επιτάχυνε τις εξελίξεις και έλυσε δια μιας τα ζητήματα εφαρμογής όλων αυτών των σχεδίων.

Η πραγμάτευση της πυρκαγιάς δίνει την ευκαιρία στην Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου να επανέλθει στο προσφιλές της θέμα με μια φρέσκια ματιά και να υπογραμμίσει τη σημασία ενός μείζονα παράγοντα στην πολεοδομική πορεία της Θεσσαλονίκης, φωτίζοντας αυτή τη φορά και τους ανθρώπους που βρίσκονται πίσω από τα σχέδια. Εμπλουτίζεται η μελέτη της κατασκευής της σύγχρονης πόλης με πολύτιμες πληροφορίες για πολιτικούς και σχεδιαστές, για θεσμούς και κρατικούς λειτουργούς. Μαζί με τους πρωταγωνιστές αυτής της περιπέτειας, τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και τον Ερνέστ Εμπράρ, στο κάδρο των συντελεστών αναγνωρίζονται και άλλοι, λιγότερο γνωστοί. Αναδεικνύεται για παράδειγμα η συμβολή του Αριστοτέλη Ζάχου, οι σχεδιαστικές προτάσεις του οποίου αν και δεν υιοθετήθηκαν προκάλεσαν ωστόσο έντονες αντιπαραθέσεις, ωριμάζοντας κοινό και ειδικούς. Εξίσου χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του Δημητράκου, ο οποίος με τη μακρόχρονη και συνεπή άσκηση διοικητικών αρμοδιοτήτων συνέβαλε στη διαμόρφωση του πρώτου πολεοδομικού θεσμικού πλαισίου και στην εφαρμογή σχεδίων και πολιτικών. Το κρατικό στέλεχος διεκδικεί εδώ τη θέση του στην ιστορία, δίπλα στον «ήρωα-οραματιστή» πολεοδόμο. Αλλά και οι αρχιτέκτονες και μηχανικοί της πράξης, με αναφορά στις συλλογικές τους ομαδο-

ποιήσεις αλλά στους επαγγελματικούς τους ανταγωνισμούς, εμφανίζονται, και πολύ σωστά θα έλεγα, στο προσκήνιο.

Πολιτικοί, τεχνικοί, διοικητικά στελέχη, όλοι τους σχεδίασαν το μέλλον. Όμως ποιο ακριβώς μέλλον έβλεπαν για τη Θεσσαλονίκη στους νέους καιρούς που για την πόλη ήταν ήδη το παρόν; Σε ποια στρατηγική εντάχθηκε ο εκσυγχρονισμός της; Ο σχεδιασμός μιας πόλης προϋποθέτει ένα σενάριο για το μέλλον, στην περίπτωση μας μια απάντηση στο ερώτημα ποιος θα ήταν ο ρόλος της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του εθνικού κράτους. Διαβάζουμε:

«Αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912, όταν φιλόδοξες προθέσεις επενδύονταν στον ρόλο που η πόλη θα μπορούσε να παίξει ως μητροπολιτικό κέντρο της νέας βαλκανικής πραγματικότητας, ο γνωστός αρχιτέκτονας Αριστοτέλης Ζάχος επεξεργάστηκε ένα νέο σχέδιο για την πόλη».

Κάτι μας θυμίζει αυτό: Η Θεσσαλονίκη μητρόπολη των Βαλκανίων, το

όραμα μιας πόλης που αναδεικνύεται κέντρο μιας ευρύτατης ενδοχώρας εξακολουθεί και σήμερα να στοιχειώνει τις αναπτυξιακές στρατηγικές. Η εμπειρία όμως μας έδειξε ότι για την κατάκτηση ενός ρόλου που γεωγραφικές και γεωπολιτικές προφάνειες δείχνουν ρεαλιστικό, δυστυχώς, δεν αρκούν ούτε τα οράματα ούτε οι εθναγετικές ρητορείες. Ακόμα και οι ευνοϊκές συνθήκες που εμφανίστηκαν μετά το 1990 δεν ήταν αρκετές για να αναδειχθεί η πόλη σε κάτι περισσότερο από περιφερειακό κέντρο.

Το βιβλίο της Αλέκας Καραδήμου-Γερολύμπου, από το οποίο σχολίασα τρία μόνο θέματα, προσφέρει ένα πρωτότυπο αφήγημα του μακρύ 20ού αιώνα της Θεσσαλονίκης, ένα αφήγημα που πάει πέρα από νοσταλγικές αναμνήσεις ενός χαμένου κοσμοπολιτισμού ή από τραυματικές διηγήσεις εθνικιστικής ή φυλετικής βίας. Και αυτό οφείλεται στην οπτική που υιοθετείται και η οποία επιβεβαιώνει την

υπόθεση ότι η κτισμένη, δομημένη πόλη δεν είναι ένα αδρανές δοχείο που περιέχει τους κατοίκους. Δεν είναι απλώς το ενδιαίτημα των ανθρώπινων κοινοτήτων. Αντίθετα, είναι κάτι πολύ περισσότερο από το σκηνικό της κοινωνικής συνθήκης. Η πόλη, όπως εύστοχα έχει ειπωθεί, είναι ένας «κοινωνικός πυκνωτής». Αναμοχλεύει τις εγκαταστημένες κοινωνικές σχέσεις, πολλαπλασιάζει τις επαφές, αλλάζει και εγκαθιδρύει συμπεριφορές, διαμορφώνει αντιλήψεις, αλλάζει τις απόψεις μας για τον κόσμο. Γιατί, όσο και αν η πόλη, η Θεσσαλονίκη, υφίσταται τις συνέπειες κατακλυσμιαίων γεγονότων που δεν μπορεί να ελέγξει, είναι η τοπική δυναμική η οποία συμβάλλει στην αναδιαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων, στην ανάδυση νέων συμπεριφορών και αντιλήψεων. Και αυτή η δυναμική κάνει τελικά την πόλη μήτρα της πολιτικής κοινωνίας, χώρο της ελευθερίας και της δημοκρατίας.